

В.В. Старасціна

Аб колькасці перапісчыкаў Кітаба Яна Лебедзя (1771)

Кітаб Яна Лебедзя – беларускамоўны помнік другой паловы XVIII ст. – уяўляе сабой арабскаалфавітны рукапіс аб'ёмам у 230 тэкставых старонак. У цяперашні час Кітаб Яна Лебедзя зберагаецца ў Нацыянальным музеі Літоўскай Рэспублікі, сучасная сігнатура – LNM R 13035.

Пэўныя звесткі пра гэты рукапіс мы знаходзім у працах Я. Станкевіча, А. Дразда, А. Антановіча. У артыкуле Яна Станкевіча «Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом» утрымліваецца толькі інфармацыя аб знаходжанні Кітаба Лебедзя на пачатку мінулага стагоддзя ў Муфціяце Вільні [1]. Упершыню прадметам навуковага даследавання Кітаб Яна Лебедзя становіцца ў манаграфіі доктара філалогіі Вільнюскага універсітэта А. Антановіча «Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, і іх графіка-арфаграфічная сістэма». Даследчык разглядае Кітаб Лебедзя ў шэрагу іншых 23-х рукапісаў, адзначае асаблівасці графікі і арфаграфіі, апісвае вонкавыя прыкметы рукапісу [2]. Польскі вучоны Анджэй Дрозд, даследуючы тэксталагію арабскаалфавітнай літаратуры, у артыкуле «Пісьменства польска-літоўскіх татар (XVI–XX ст.). Нарыс праблематыкі» ўзгадвае Кітаб Лебедзя ў сувязі з некалькімі змешчанымі ў ім нерэлігійнымі старапольскімі тэкстамі [3]. У найноўшым «Каталогу арабскаалфавітных рукапісаў літоўскіх татар», выдадзеным у 2005 г. у Вільнюсе, пад нумарам 35 змешчана каталожнае апісанне Кітаба Лебедзя [4]. Аўтар артыкула – літоўская даследчыца К. Пакроўская – услед за А. Антановічам, які адзначаў, што Кітаб Яна Лебедзя напісаны, «калі не лічыць старонкі 161–185, адным пісцом...» падае звесткі пра тое, што рукапіс напісаны двума почыркамі (Ян Лебедзь і невядомы) [3, с. 66; 4, с. 41]. Аднак дэтальны графічны аналіз рукапісу дазваляе выказаць меркаванне, што Кітаб састаўлены трыма перапісчыкамі.

Мэта публікацыі – пацвердзіць выказаную гіпотэзу на падставе параўнання почыркаў перапісчыкаў, а таксама шляхам аналізу графічных асаблівасцей тэкстаў кожнага з перапісчыкаў. У святле новых фактаў графічная сістэма Кітаба Яна Лебедзя можа быць разгледжана і інтэрпрэтавана некалькі пазнашаму, чым у папярэдніх даследаваннях.

Над стварэннем Кітаба Яна Лебедзя працавала некалькі перапісчыкаў. Першым з іх – Янам Лебедзем – напісаны тэкст з 1-й па 158-ю старонку ўключна. Унізе 158-й старонкі перапісчык адзначае час напісання Кітаба і сваё імя: «*даписэл тэн кітаб месюнца з-л-кэдэ дна дзевунтэг'у ве чвартак йан лебедзь*». Наступныя дзве старонкі (159–160) таксама напісаны почыркам Лебедзя, але крыху павялічанымі і расцягнутымі літарамі. Старонка 153 і тэкст з 161-й па 186-ю старонку напісаны другім перапісчыкам, пісьмо якога характарызуецца сцісласцю і своеасаблівым, адрозным ад графічных нормаў арабскага алфавіта, напісаннем некаторых літар, напрыклад, *ра*, *зайн*, *жа*. Трэцяя рукой напісаны тэксты са 186-й старонкі і да канца рукапісу. Пісьмо першага і трэцяга перапісчыкаў падобныя, аднак почырк апошняга характарызуецца большым выяўленнем аўтарскай індывідуальнасці, напрыклад у віцэватым напісанні літар *джым*, *ха*, *чым*. На іл. 1–3 прадстаўлены адсканіраваныя старонкі з урыўкамі тэкстаў трох перапісчыкаў (у дужках старонкі і радкі).

دَوَّاهِمُ اَبُو دِي هَامِدُكَ دَسَامُ طُو طَرَفِي دِي
 نَمَاشِ بِطَرَفِي طُو لِي طُو فَهَ خَمَلِي دِي
 قَدِي دِي نَمَلِي اِذَا دِي فَسَ دِي يَطْرُقُ بِهَا
 اَلْيَ صَمَاتُ لَسَامُ اِمَ بَرَدِي يَفُ يَخْتِ اَلْمَ
 بَرَدِي اِمَ اِسْمُ دِي دَسَا لِي لَافَ نَافِي دِي
 حَبِ عَيْبِ لَافَ اَبَا دِي اِنَا دِي مَقْرُ

اَبِي خَلْفِ يَفِي وَنَدِي نَبِي دِي وَنَدِي هَلَا نَدِي
 نَبِي دِي اَدِ خَلْفِ نَبِي اَبَا نَبِي نَبِي اَبَا نَبِي
 اَبِي خَلْفِ يَفِي نَبِي نَبِي اَبَا نَبِي نَبِي
 نَبِي خَلْفِ يَفِي نَبِي نَبِي اَبَا نَبِي نَبِي
 وَنَدِي اَبَا نَبِي نَبِي نَبِي نَبِي نَبِي
 نَبِي نَبِي نَبِي نَبِي نَبِي نَبِي

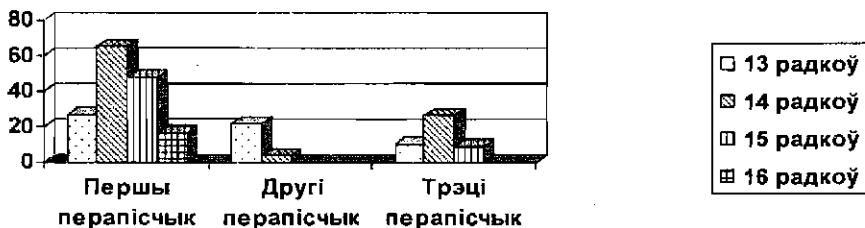
іл. 1. Почырк першага перапісчыка (47, 1–6).

іл. 2. Почырк другога перапісчыка (178, 1–6).

دَوَّاهِمُ اَبُو دِي هَامِدُكَ دَسَامُ طُو طَرَفِي دِي
 نَمَاشِ بِطَرَفِي طُو لِي طُو فَهَ خَمَلِي دِي
 قَدِي دِي نَمَلِي اِذَا دِي فَسَ دِي يَطْرُقُ بِهَا
 اَلْيَ صَمَاتُ لَسَامُ اِمَ بَرَدِي يَفُ يَخْتِ اَلْمَ
 بَرَدِي اِمَ اِسْمُ دِي دَسَا لِي لَافَ نَافِي دِي
 حَبِ عَيْبِ لَافَ اَبَا دِي اِنَا دِي مَقْرُ

іл. 3. Почырк трэцяга перапісчыка (199, 1–6).

Пры ўстанаўленні прыналежнасці почыркаў паказальным з’яўляецца аналіз тапаграфічных прыкмет почырка – асаблівасцей размяшчэння тэкста на паперы: памеры водступаў ад абрэза аркуша, спосабы акцэнтна частак тэксту, устаўкі прапушчаных слоў і літар. Так, памеры вонкавых правага і левага палёў у тэкстах Яна Лебедзя з’яўляюцца неаднолькавымі ў розных месцах старонкі, аднак не перавышаюць 1,5 см, у другога перапісчыка шырыня палёў складае 2 см, у трэцяга яна вагаецца ад 1,5 да 2 см. Колькасць радкоў на старонцы ў першага перапісчыка – 13–16, у другога – толькі 13 і 14, у трэцяга – ад 13-ці да 15-ці. Колькасныя суадносіны радкоў прадстаўлены ў дыяграме.

Дыяграма. Колькасць радкоў у тэкстах трох перапісчыкаў.

Адрознымі з'яўляюцца ў кожнага перапісчыка спосабы вылучэння пачатка, канца і іншых значымых частак тэксту. Мінімальна аздоблены тэксты другога перапісчыка: толькі ў адным выпадку ён ужывае стылізаваны надпіс *баб 'раздзел'*, на старонцы 162-й ён увогуле не вылучае межы паміж рознымі тэкстамі. У адрозненне ад першага і трэцяга перапісчыкаў, якія цытаты з усходніх крыніц пазначаюць рыскай зверху, другі перапісчык гэтага не робіць. Першы перапісчык чырвоным колерам вылучае асобныя сэнсава значымыя словы ці спалучэнні слоў, другі перапісчык чырвоным адзначае часткі тэксту, якія паводле сэнсу такога акцэнтна не патрабуюць, напрыклад, *мухамед мустэфа йегу милусьць питаў ай браце джэбра'іл йекуйу спасеніу таму чэлавеку хту сэлеват два'ї пей...* /161, 11–13/. Ян Лебедзь межы паміж часткамі тэксту, акрамя колеру, а таксама расцягнутага і павялічанага напісання слоў, вылучае графічна – малюнкамі, узорами, лініямі (37, 11; 91, 14; 138, 5; 144, 13; 146, 2; 147, 12; 150, 11).

Дапушчаныя ў тэксце памылкі капіісты імкнуліся выправіць: закрэслівалі памылковыя літары і словы, пры пропуску тэкста рабілі зноскі на палях, устаўлялі прапушчаныя літары паміж радкамі. Першы з перапісчыкаў у пераважнай большасці выпадкаў закрэсліваў агласоўкі, а не літары, часта перапраўляў адзін знак на другі, у некаторых выпадках пакідаў памылкова напісаныя літары і словы без выпраўлення ці закрэслівання. У тэкстах другога перапісчыка сустралася толькі некалькі апісак, кожная з якіх выпраўлена парознаму, таму зрабіць вывад пра ўласцівы перапісчыку спосаб выпраўлення памылак цяжка. Трэці перапісчык часцей за ўсё перакрэсліваў памылкова напісаныя літары па дыяганалі ці гарызанталі.

Абрысы літар, якія найбольш ярка выяўляюць асаблівасці пісьма і дапамагаюць адрозніць почырк кожнага з трох капіістаў, паказаны ў табліцы. Для параўнання былі выбраныя і затым адсканіраваныя тыя літары, графічныя адметнасці якіх з'яўляюцца больш выразнымі. Пераважна гэта адасобленыя графемы, некаторыя з літар, акрамя агульнага для ўсіх адасобленага напісання, падаюцца ў іншых пазіцыях, а менавіта: *га* – у канцавой, *ша* – у пачатковай, *сін* у пачатковай і сярэдзіннай пазіцыях у слове.

Звяртаюць на сябе ўвагу графічныя адметнасці літар *мім*, *ха*, *чым*. У першага перапісчыка канец літары *мім* носіць відарыс дужкі, у другога – выцягнуты і глядзіць улева, у трэцяга – прадоўжаны ўправа. Арнаментальны хвост літар *ха* і *чым* у першага перапісчыка закруглены ўлева і таму выглядае крыху ўсечаным, у другога перапісчыка літары *ха*, *чым* выцягнутыя і завужаныя, трэцяму перапісчыку ўласціва моцнае выцягванне канечнай часткі хвоста літар *ха* і *чым* управа.

Назіраюцца таксама варыянты канцавога *г*, якія сустракаюцца ў напісаннях першага і другога перапісчыка: у першага g^{a} і g^{b} : *сьнег* /122, 3/, *кніг* /108, 6/, у другога g^{c} і g^{d} : *выбег* /166, 12/, *луз* /178, 4/, трэці выкарыстоўвае толькі традыцыйны варыянт літары *га* g^{e} : *буз* /189, 3/.

Другі перапісчык нетыпова піша літары *жа* z^{a} : *дужых* /171, 2/, *сэрамажливий* /173, 7/; *зайн* z^{b} , якую ён ужывае вельмі рэдка ў параўнанні з першым і трэцім перапісчыкамі: *зълудзейей* /153, 5/; *ра* z^{c} : у *муры* /162, 4/, *пударэк* /169, 13/.

Толькі трэці перапісчык піша літару *кяф* з дадатковым значком унутры c^{a} – мініяцюрнай выявай *кяфа*: *загедкі* /199, 5/, *пужыткі* /223, 2/.

Асаблівасці почыркаў перапісчыкаў Кітаба Яна Лебедзя

Назва літары	Перапісчык								
	першы			другі			трэці		
га	адасобл. і канц.			адасобл. і канц.					
		ڭ	گ		گ	گ		گ	
гайн	گین			گین			گین		
жа	ج			ج			ج		
джым	جیم			جیم			جیم		
дзаль	د			د			د		
дад	د			د			د		
за	ز			ز			ز		
зайн	ز			ز			ز		
кяф	ک			ک			ک		
лям	ل			ل			ل		
мім	م			م			م		
ра	ر			ر			ر		
сін	адасобл.	пачатк.	сярэз.	адасобл.	пачатк.	сярэз.	адасобл.	пачатк.	сярэз.
	س	س	س	س	س	س	س	س	س
та	ط			ط			ط		
ха	ح			ح			ح		
чым	چ			چ			چ		
шын	адасобл.	пачатк.	адасобл.	пачатк.	адасобл.	пачатк.			
	ش	ش	ش	ش	ش	ش			
аліф з маддай	آ			آ			آ		

Тэксты кожнага перапісчыка характарызуюцца адметным стылем напісання, які выяўляецца не толькі ў асаблівасцях почырку, але і ў індывідуальным выбары з шэрагу дублетных літар адпаведных іх густу графічных сродкаў. Так, у рукапісе для перадачы мяккага гука [c] у якасці раўнапраўных варыянтных норм ужываюцца тры літары – *ث са*, *س сін*, *پін сін*, аднак частата іх ужывання ў перапісчыкаў адрозная. Першы капііст найбольш часта выкарыстоўвае літару *ث са* (*ث са* – 458 разоў, *س сін* – 337, *پін сін* – 94), другі аддае перавагу літары *س сін* (*ث са* – 74, *س сін* – 122, *پін сін* – 12), у тэкстах трэцяга пераважае літара *پін сін* (*ث са* – 96, *س сін* – 33, *پін сін* – 183). Прыярытэтнае ўжыванне той ці іншай графемы тлумачыцца індывідуальным стылем перапісчыка, але ў асобных тэкстах, нягледзячы на агульную колькасную перавагу пэўнай графемы, яна можа ўвогуле адсутнічаць, што дае падставы меркаваць пра ўплыў першакрыніцы на выбар перапісчыкам графічных сродкаў.

Аналагічныя з’явы назіраюцца і ў сістэме абазначэння галосных. Так, пачатковы гук [a] меў некалькі спосабаў абазначэння: 1) аліф з фатхай *أ*: *але* /73, 5/, *ажыўлайуць* /106, 5/, *асла* /120, 5/, *азнаймуць* /141, 13/, *айца* /178, 10/, *абнаўшы* /180, 6/; 2) аліф з маддай *آ*: *агун* – агонь /38, 4/, *акрум* /91, 5/, *адышуў* /101, 8/, *абрушыўсе* /103, 8/, *албу* /117, 12/, *адзін* /224, 1/; 3) айн, аліф і фатха *عأ*: *абмачыў* /3, 13/, *адзінаццаць* /36, 2/, *асаблівае* /128, 5/, *аддасі* /129, 11/, *адпусыць* /133, 11/, *абидвух* /208, 4/, *айетаў* /226, 5/. Выкарыстанне розных графем для абазначэння пачатковага *a* не абумоўлена пазіцыйнымі ўмовамі – характарам папярэдняй ці наступнай літары, таму нават у адным і тым жа кантэксце *a* можа мець рознае напісанне: *يَشْرَبُ آدَتْ* *йешчэ адну* /52, 3/, *يَشْرَبُ آدَتْ* *йешчэ адну* /55, 9/ і пад. Аналіз тэкстаў паказвае, што выбар таго ці іншага спосабу абазначэння пачатковага гука [a] залежаў не толькі ад графічных асаблівасцей папярэдняй копіі, але і ад густу самога перапісчыка. Першы з укладальнікаў Кітаба – Ян Лебедзь – найбольш часта выкарыстоўвае аліф з маддай – 251 раз, значна менш – 148 разоў – аліф з фатхай, *лігатуру айна* з аліфам і фатхай – усяго 87 разоў. Другі перапісчык аддае перавагу аліфу з фатхай – 111 разоў, аліф з маддай ужывае 9 разоў, айн з аліфам і фатхай – 1 раз. У тэкстах трэцяга перапісчыка можна назіраць наступныя суадносіны: аліф з фатхай ужыты 9 разоў, аліф з маддай – 3, айн з аліфам і фатхай – 20. Акрамя апісаных вышэй спосабаў абазначэння пачатковага *a* Ян Лебедзь некалькі разоў выкарыстоўвае аліф без агласовак *ا*: *абачыш* /120, 3/, *ал куран* /108, 13/; другі перапісчык ужывае аліф з вертыкальнай рыскай над ім *ا̇*: *амин* /186, 1/. Яскрава адрозніваюцца напісанні аліфа з надрадкавым знакам мадда ў кожнага з перапісчыкаў: у першага – *آ*: *امين* /14, 11/, у другога – *آ*: *آدْت* *адзін* /167, 11/, у трэцяга – *ا*: *اِنَّوْرًا* *а невастам* /218, 9/.

Для перадачы галосных гукаў [i], [y], напісанне якіх графічна не размяжоўваецца, у пачатку слоў ці ў адасобленым напісанні пераважна ўжываецца *ا* аліф з кесрай, *ا* айн з кесрай або *ا* *йа* з кесрай, радзей – спалучэнне *ا* *айна*, *йа* і кесры або *ا* аліфа, *йа* і кесры. Спалучэнне *ا*

йа і кесры выкарыстоўваюць толькі першы і трэці перапісчыкі ў напісанні імя *Іся* (Ісус) і для абазначэння злучніка *і*: *іся* /16, 13/, *іці* /50, 2/, *збужжэ і зяліа траў* /205, 10/, *дзен і нуч* /191, 14/. Першы з перапісчыкаў спалучэнне *аліфа, йа і кесры* паслядоўна ўжывае ў слове *іман* і вытворных ад яго (35 разоў): *іман* /78, 7/, *іманові* /79, 8/, *іманава* /80, 8/, другі перапісчык выкарыстоўвае яго і ў іншых словах: *іма* /164, 1/, *прурукі і ферэйуве* /162, 2/, трэці перапісчык

у апісваемым спалучэнні над *йа* ставіць знак *сукун* : *і вара* /212, 9/, *і уўвесь* /213, 8/. Толькі ў другога з перапісчыкаў зрэдку сустракаецца абазначэнне гукі [ы] на канцы слова *аліфам з кесрай* : *пушэдшы* /178, 7/, *туварышы* /180, 5/, *душы* /182, 5/, *рускушы* /185, 11/.

Відавочныя графічныя адметнасці шэрагу літар, а таксама наяўнасць індывідуальных графічных прыкмет у тэкстах кожнага перапісчыка дазваляюць зрабіць вывад, што *Кітаб Яна Лебедзя* створаны трыма перапісчыкамі.

ЛІТАРАТУРА

1. **Станкевіч, Я.** Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом / Я. Станкевіч. – Мн., 1991. – С. 15.
2. **Антонович, А.К.** Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А.К. Антонович. – Вильнюс: Изд-во Вильнюсского гос. ун-та им. В. Капсукаса, 1968. – С. 64, 66–69.
3. **Drozd, A.** Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-łiłowskich / A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda. – Warszawa: Res Publica Multiethnica, 2000. – S. 32–33; z il.
4. **Мишкинене, Г.** Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар / Г. Мишкинене, С. Намавичюте, Е. Покровская. – Вильнюс: Изд-во Вильнюсского университета, 2005. – С. 41–43.

S U M M A R Y

On the basis of the research of handwritings and individual the graphic styles of Yan Liebiedz's Kitab (a second half 18th century manuscript in the Belarusian language employing Arabic alphabet) rewriters, the author concludes that the manuscript was created by three rewriters not by two as was stated in a previous research.

Поступила в редакцию 31.08.2006